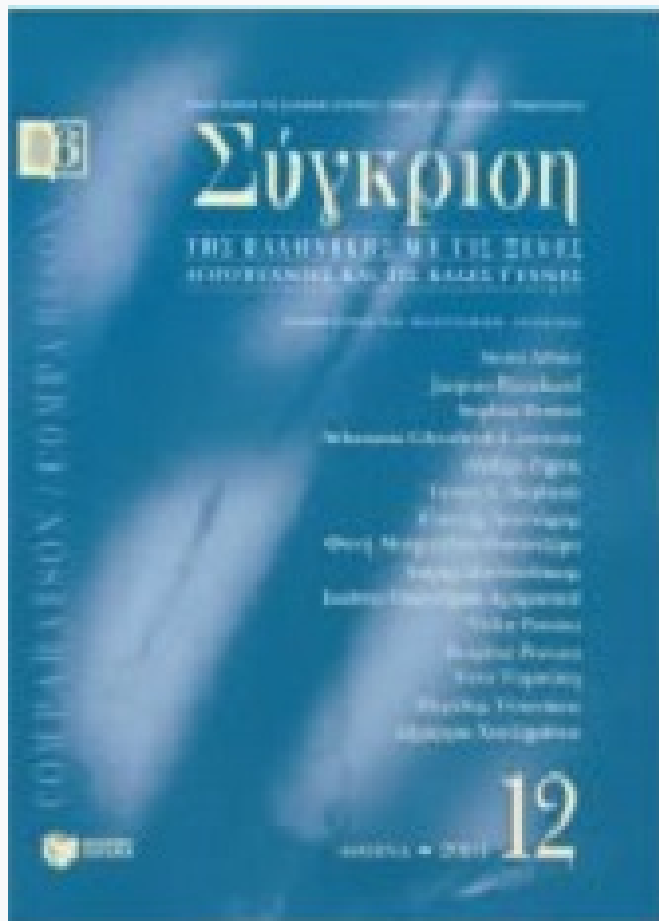

Σύγκριση

Τόμ. 12 (2001)

**Χειρόγραφες μεταφράσεις της περιόδου του
διαφωτισμού: επιβιώσεις, απουσίες, ανανεώσεις:
μία πρώτη ανίχνευση των συλλογών της Εθνικής
Βιβλιοθήκης της Ελλάδας**

Δήμητρα Χατζημάνου

doi: [10.12681/comparison.10820](https://doi.org/10.12681/comparison.10820)

Copyright © 2016, Dimitra Hatzimanou

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χατζημάνου Δ. (2017). Χειρόγραφες μεταφράσεις της περιόδου του διαφωτισμού: επιβιώσεις, απουσίες, ανανεώσεις: μία πρώτη ανίχνευση των συλλογών της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας. *Σύγκριση*, 12, 34–41.
<https://doi.org/10.12681/comparison.10820>

Χειρόγραφες μεταφράσεις
της περιόδου του Διαφωτισμού:
επιβιώσεις, απουσίες, ανανεώσεις.
Μία πρώτη ανίχνευση των συλλογών
της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας*

Έχει από παλαιά διαπιστωθεί η ανάγκη μιας συστηματικής μελέτης της χειρόγραφης ελληνικής παράδοσης, προκειμένου να διαμορφωθεί μια αρτιότερη εικόνα της ελληνικής πνευματικής κίνησης, ιδίως κατά τους αιώνες που προηγούνται της ίδρυσης του ελληνικού κράτους.¹ Κατά τον 18ο αιώνα, κρίσιμη περίοδο προπαρασκευής και ουσιωδών εσωτερικών διεργασιών πολιτισμικής ανασυγκρότησης, η μελέτη των μεταφράσεων, όσων κυκλοφόρησαν σε χειρόγραφη μορφή, φωτίζει αυτές ακριβώς τις ρευστές και υπόγειες διεργασίες, καθώς το χειρόγραφο χαρακτηρίζεται από σχετικά περισσότερη ευελιξία, αμεσότητα και ελευθερία από ό,τι το έντυπο.²

Η μελέτη του συνόλου των χειρογράφων που κυκλοφόρησαν στον ελληνικό χώρο καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα δεν είναι ακόμη εφικτή, καθώς λείπουν τα απαραίτητα βιβλιογραφικά εργαλεία. Για τον λόγο αυτό οι παρατηρήσεις που ακολουθούν στηρίζονται σε ένα δείγμα, σε μια περιορισμένη και συγκροτημένη συλλογή χειρογράφων, που προσφέρει η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας. Η συλλογή αυτή επιλέχθηκε για περισσότερους του ενός λόγους: είναι αντιπροσωπευτική, τεκμηριώνεται από αρκετά βιβλιογραφικά βοηθήματα και είναι δυνατή η αυτοψία της.

Οι μεταφράσεις αποτελούν ένα αξιόλογο τμήμα της συλλογής χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας. Ένα μεγάλο ποσοστό

* Σ.τ.ε. Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί γραπτή απόδοση της προφορικής παρέμβασης της Δήμητρας Χατζημάνου (1954-2000) στο Στρογγυλό Τραπέζι του Δουβλίνου. Ευχαριστούμε θερμά τον φίλο ιστορικό Γιώργο Τόλια που το εντόπισε στα κατάλοιπά της και μας το παραχώρησε. Δημοσιεύεται εδώ ως ελάχιστο δείγμα τιμής στη μνήμη μίας αγαπητής συναδέλφου που έφυγε τόσο πρόωρα από κοντά μας.

τους χρονολογείται τον 18ο αιώνα. Η σημαντική συγκέντρωση των χειρόγραφων μεταφράσεων στον 18ο αιώνα είναι ενδεικτική της στροφής της ελληνικής διανόησης προς τη δυτική κυρίως πνευματική παραγωγή, και της αύξησης της μεταφραστικής διαδικασίας, η οποία εντείνεται θεαματικά.³ Η αύξηση αυτή πρέπει να θεωρηθεί σε συνάρτηση με την αφύπνιση της νεοελληνικής κοινωνίας και τη διάδοση της παιδείας σε ευρύτερα στρώματα, φαινόμενο που επέφερε και μια επιτάχυνση του ρυθμού διάδοσης των ιδεών. Πράγματι κατά τον 18ο αιώνα παρατηρείται μια γενναία αύξηση του αριθμού των ελληνικών βιβλίων που κυκλοφορούν τόσο σε χειρόγραφη όσο και σε έντυπη μορφή. Παράλληλα, η ελαφρά ισχνότερη παραγωγή χειρόγραφων μεταφράσεων κατά τον 19ο αιώνα δεν πρέπει να θεωρηθεί ως πνευματική αναδίπλωση, αλλά σε συνάρτηση με την κυριαρχία του εντύπου στην ελληνική πνευματική ζωή και τη σταδιακή αντικατάσταση του χειρογράφου στις περισσότερες λειτουργίες του, ιδίως τις παιδευτικές.

Οι γλώσσες από τις οποίες μεταφράζονται τα 146 έργα του δείγματος που μελετήσαμε είναι πρωτίστως η λατινική (ποσοστό 45%), ακολουθεί η ιταλική (ποσοστό 20,3%) και έπονται η γαλλική και η ρωσική (η καθεμία με ποσοστό 5,4%), η σλοβενική (σλαβονική) (ποσοστό 2,7%) και η εβραϊκή, η ουγγρική και η αραβική. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι αριθμοί αφορούν σε χειρόγραφα και όχι σε τίτλους έργων, καθώς αρκετά έργα επαναλαμβάνονται σε πολλαπλά διαφορετικά αντίγραφα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πρόκειται πάντοτε για διαφορετικές μεταφράσεις. Τα Προγυμνάσματα του Αφθονίου, παραδείγματος χάριν, μεταφρασμένα από τα λατινικά στα ελληνικά εμφανίζονται σε επτά διαφορετικά χειρόγραφα, ενώ η Μεταφυσική του Genovesi, μεταφρασμένη και αυτή από τα λατινικά, απαντά σε έξι χειρόγραφα. Οι περιπτώσεις αυτές σχετίζονται με τις χρήσεις του χειρογράφου στη διδασκαλία: τη μετάφραση εκπονούσε ο δάσκαλος και οι μαθητές του την αντέγραφαν για προσωπική μαθησιακή χρήση, ή και για διδακτική, αργότερα όταν έφευγαν για να διδάξουν οι ίδιοι σε κάποιο άλλο σχολείο. Παράδειγμα αυτής της πρακτικής τα Προγυμνάσματα που προαναφέραμε. Το έργο μεταφράζει ο λόγιος δάσκαλος Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος από τα Ιωάννινα και το παραδίδει στη σχολή του Τυρνάβου. Και τα επτά αντίγραφα της μετάφρασης που περιλαμβάνονται στο δείγμα μας έχουν παραχθεί στον Τύρναβο, στις αρχές του 18ου αιώνα. Στον ακόλουθο πίνακα παρουσιάζονται κατά τη γλώσσα του πρωτοτύπου όσοι συγγραφείς αναφέρονται ή έχουν εντοπιστεί. Ο αριθμός εντός παρενθέσεων που ακολουθεί το όνομα του κάθε συγγραφέα δηλώνει τα αντίγραφα του κάθε έργου που περιλαμβάνονται στο υπό μελέτη δείγμα:

Λατινικά	Ιταλικά	Γαλλικά	Αραβικά	Ουγγρικά
Allen (1)	V. Biringuccio di Sienna (1)	P. Clerc (1)	A.B.I. Abu Tziafar (1)	S. Ratz (1)
Αρχιμήδης (5)	G. della Casa (6)	La Caille (2)		
Αφθόνιος (7)	R. du Fresne (2)	Voltaire (3)		
Αυγουστίνος (2)	A. Galland (1)			
Baumeister (1)	A. Katiforos (1)			
Cato (3)	A. Ortelius (1)			
Cicero (1)	J. de Hamusco Valverde (1)			
J.B. Duhamel (1)				
Genovesi (6)				
L. Giuglaris (1)				
Ιγνάτιος (2)				
La Caille (1)				
Ot. Cametti (1)				
G. Maróthi (1)				
G.I. Metzburg (2)				
L. Riverius (1)				
Sénard (1)				
J.F. Wucherer (2)				

Ένα πρώτο σχόλιο αφορά τη σχετικά περιορισμένη γλωσσομάθεια των Ελλήνων μεταφραστών του 18ου αιώνα και την ισχυρή διείσδυση/επιβίωση των λατινικών στον ελληνικό χώρο. Απουσιάζουν μεγάλες ευρωπαϊκές γλώσσες της εποχής, όπως τα γερμανικά, τα ισπανικά ή τα αγγλικά, γεγονός που δεν σχετίζεται απαραίτητα με τη γεωγραφική διασπορά των Ελλήνων κατά τον 18ο αιώνα.

Αξιοσημείωτο παραμένει το γεγονός ότι ορισμένα έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας μεταφέρονται στη νεοελληνική μέσω των λατινικών μεταφράσεών τους. Παράδειγμα μία μετάφραση έργου του Αρχιμήδη και κυρίως του Αφθονίου, ο οποίος ως γνωστόν συνέγραψε ελληνικά: το έργο γίνεται γνωστό από τη λατινική του μετάφραση. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι, εκτός από τα λατινικά, και τα ιταλικά στάθηκαν το κύριο γλωσσικό μέσο διά του οποίου η ελληνική διανόηση προσέγγιζε τη σύγχρονη δυτική γραμματεία. Συγγραφείς όπως οι Γάλλοι Μολιέρος και Galland, ο Ισπανός Cervantes, ακόμη και ο Φλαμανδός Ortelius αποδίδονται στα ελληνικά από το ιταλικό τους διάμεσο. Τα ενετοκρατούμενα Επτάνησα, η λειτουργία του Φλαγγινείου Φροντιστηρίου και η συρροή Ελλήνων σπουδαστών στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας συνέδραμαν δραστικά στην εξοικείωση της ελληνικής λογιόσύνης με την ιταλική γλώσσα.

Ως προς τη θεματική τους, οι χειρόγραφες μεταφράσεις του δείγματος μας καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα ενδιαφερόντων και υποδηλώνουν τη χαρακτηριστική αφύπνιση της περιέργειας του νεοελληνικού

Διαφωτισμού. Τα γνωστικά πεδία διευρύνονται, οι νέες ιδέες κυκλοφορούν, το εγγράμματο κοινό εξοικειώνεται με τις επιστήμες και την έλλογη κριτική σκέψη. Τα παλαιότερα ρεύματα συνυπάρχουν, ωστόσο δεν κυριαρχούν πλέον. Με δυο λόγια το ριπίδι των ελληνικών πνευματικών ενδιαφερόντων ανοίγει και η ποιότητα προσδιορίζει αρκετές από τις μεταφραστικές επιλογές. Στον πίνακα που ακολουθεί συνοψίζονται σχηματικά οι κυριότερες θεματικές κατηγορίες του δείγματος:

Είδος	Συγγραφείς
Εκκλησιαστικά – Λειτουργικά	Αγνώστου Αλφαβητικό ευρετήριο των Γραφών (1), Αγνώστου Επιστολή προς την Παναγία (1), Αγνώστου Περί του <i>Filioque</i> (1), Αγνώστου Περί του πώς ομιλίαν ξυγγράφειν (1), Αγνώστου Ρητορικοί κανόνες Ιεροκήρυκος, Αγνώστου Σχόλια στον Ναζιανζηνό (1), Αγνώστων Αράβων Περί οικοδομής Ναού Ιεροσολύμων (1), Αγνώστων Αράβων Ονόματα σχετικά με τον Ναό Ιεροσολύμων (1), Allix P. Επιστολή στον Γαβριήλ Χαλκηδόνο (1), Ακινάτης Θωμάς Κατά Ελλήνων (1), Aurelius Augustinus (2), το Βιβλίο του Ιώβ (1), P. Clerc (1), L. Giuglaris (1), Ιγνάτιος Καλλίνικος Δ' (2), Μάξιμος Μαργούνιος (1), Montecroce Ανασκευή Κορανίου (1), Nicolaus V Επιστολή (1), Samuel Rabbi Έλεγχος Ιουδαίων (1), Segneri P. Ομιλία (1) και Το μάνα της Ψυχής (1), Strada N Το ξύλο της Ζωής (1), Yavorski St. κείμενα (1).
Ιστορία	Αγνώστου Χρονικό του Μ. Πέτρου (1), Αγνώστου Ρωσικό χρονικό 1360-1700 (1), Αγνώστου Ρωσικό χρονικό 1540-1698 (1), Αγνώστου Σλαβονορούσικο χρονικό (1), Αγνώστου Ζωή του Βασιλέως της Φράντζας (1), Αγνώστου Χρονογραφία Κύπρου (1), Αγνώστου Ιστορικών Ισπανίας (1), Αγνώστου Ρωσικές αντιδράσεις στην Ουνία 1705 (1), Αγνώστου Διήγηση Ρωσο-πολωνικού πολέμου (1), Αντ. Κατήφορος Βίος του Μ. Πέτρου (1), Baickof Th. Is. Ιστορία της Κίνας (1), Αγνώστων Ιστορία της αρχής των Ρωσών (1), Voltaire <i>Histoire de Charles XII</i> (1).
Επιστήμες	Αγνώστου Γεωγραφία (1), Αγνώστου Φυσική (1), Αγνώστου Περί Αστρολάβου (1), Θεωρητική Γεωγραφία (1), Bringuccio Vanoccio Μεταλλουργική Πυροτεχνία (1), Cametti Ot. Γεωμετρία (1), <i>Encyclopédie</i> κ.ά., Φυσικής Απάνθισμα (1), Ettmüller M. Χημεία (1), Gylus P. Τοπογραφία Κωνσταντινουπόλεως (1), Kaiila wa Dimma Διήγησις Μυθική (1), La Caille Περί των Κωνικών τομών (1), La Caille Αστρονομία (1), Laensbergh Ph. Τριγωνομετρία (1), Maróthi G. Μέθοδος Αστρογνωσίας (1), Metzburg G.I. Εισαγωγή Μαθηματική (1), Metzburg G.I. Στοιχεία Άλγεβρας (1), Ortelius Ab. Άτλας (1), Seth S. Φυσική (2), Tacquet An. Γεωμετρία (1), Wolf Chr. Αριθμητική (1), Wucherer Fr. Φυσική (2).

Είδος	Συγγραφείς
Ιατρική	Αγνώστου <i>Φαρμακολογία σε έξι γλώσσες</i> (1), Αγνώστου <i>Φυσιολογία</i> (1), Αγνώστου <i>Ιατρεία ποδαλγίας</i> (1), Allen <i>Πρακτική ιατρική</i> (1), Hofmann Fr. <i>Όροι διαίτης</i> (1), Ιπποκράτης <i>Ερμηνεία Αφορισμών</i> (3), Ιπποκράτης <i>Αφορισμοί</i> (2), Ιπποκράτης <i>Αφορισμοί</i> (1), Riverius L. <i>Ιατρική</i> (1), Ratz S. <i>Ιατρικαί παραινέσεις</i> (1), Sénard <i>Περί υποχονδριακού πάθους</i> (1), Valverde J. de Hamusco <i>Ανατομία</i> (1).
Φιλοσοφία, Ηθική	Αγνώστου <i>Προλεγόμενα εις την φιλοσοφία Δαβίδ</i> (1), Αφθόνιος Σοφιστής <i>Προγυμνάσματα</i> (7), Baumeister Fr. Chr. <i>Διδασκαλίας Φιλοσοφίας</i> (1), Cato <i>Γνώμαι</i> (3), Cicero <i>Προς Κουρίωνα</i> (1), Duamel J.-B. <i>Λογική</i> (1), Galland Ant. <i>Γνωμικά</i> (1), Genovesi Ant. <i>Μεταφυσική</i> (6), Μάρκος Αυρήλιος <i>Εις Εαυτόν</i> (1), Τιβέριος Ρήτωρ <i>Περί των παρά Δημοσθένει σχημάτων</i> (1), Αριστοτέλης <i>Ιταλική επιτομή Εμμανουήλ</i> (1).
Δίκαιο, Πολιτικές επιστήμες, Θεσμοί	Αγνώστου <i>Κατήχησις του Πολίτου</i> (1), Μτφ. Τουρκικού Μπερατιού <i>περί δικαιοδοσίας Επισκόπων</i> (1), Νομικό λατινικό λεξικό (1), Mably G.B. <i>Περί νομοθεσίας</i> (1), Marlianus Ambr. <i>Θέατρον Πολιτικόν</i> (2), Voltaire <i>Εκκλησιαστικές Διχόνοιες Πολωνίας + Ανεξιθρησκεία</i> (1), Voltaire <i>Ήθη και Νόες Εθνών</i> (1).
Χρηστοθήεια, Αισθητική	Della Casa G. <i>Χρηστοθήεια</i> (6), Della Casa G. <i>Στίχοι Ιαμβικοί Χρηστοθηείας</i> (1), Du Fresne R. <i>Τέχνη Ζωγραφίας</i> (2), Pozzo Andr. <i>Περί ζωγραφίας του τοίχου</i> (1).
Διάφορα	Αγνώστου <i>Έκφρασις τάπητος Βρετανικού</i> (1), Abu Tziafar Ah. ben Ibr. <i>Εφόδια του Αποδημούντος</i> (1), Ωρου <i>Ιερογλυφικά</i> (1).

Η ανανέωση των ενδιαφερόντων είναι πράγματι θεαματική: ιστοριογραφία και χρονικά, γεωγραφικές και τοπογραφικές πραγματείες, αισθητική, επιστήμες, ιδίως μαθηματικά, φυσική και ιατρική. Τα πολιτικά κείμενα καθώς και οι νομικές ενασχολήσεις εμφανίζονται με εξαιρετικά ενδιαφέρουσες επιλογές. Παράλληλα, τα παλαιά ενδιαφέροντα τονώνονται. Η μεταφυσική προσεγγίζεται πλέον μέσα από νεότερικότερες συνθέσεις, ενώ τα εκκλησιαστικά και δογματικά συγγράμματα υποχωρούν αισθητά. Τέλος, η ιατρική επιστήμη αποτελεί το αντικείμενο μιας ευρείας σειράς μεταφρασμάτων, τόσο λόγιου όσο και επιστημονικού, ακόμη και εκλαϊκευτικού χαρακτήρα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότερες από τις χειρόγραφες ελληνικές μεταφράσεις του 18ου αιώνα εμφανίζονται, τουλάχιστον στο υπό μελέτη δείγμα, για πρώτη φορά. Ασφαλώς δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση τα έργα αυτά να μεταφράστηκαν παλαιότερα

και να αντιγραφήκαν εκ νέου κατά τον αιώνα που μας απασχολεί. Ωστόσο, στο δείγμα μας, λίγες συγκριτικά είναι οι χειρόγραφες μεταφράσεις που εκπονήθηκαν κατά τους προηγούμενους αιώνες και συνέχισαν να αντιγράφονται κατά τον 18ο αιώνα. Τα κυριότερα από αυτά είναι τα ακόλουθα:

— Τα *Προλεγόμενα εις την Φιλοσοφίαν Δαβίδ του Φιλοσόφου*, χειρόγραφη μετάφραση από τα λατινικά που εμφανίζεται στο δείγμα ήδη από τον 17ο αιώνα.

— Το *Liber Soliloquiorum* του ιερού Αυγουστίνου, που απέδωσε ελληνικά ο Δημήτριος Κυδώνης τον 14ο αιώνα και χειρόγραφα αντίγραφα του οποίου περιλαμβάνει η συλλογή της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας από τον 16ο αιώνα και μετά.

— Το *Disticha de moribus ad filium*, έργο του Κικέρωνα που μετέφρασε ελληνικά ο Μάξιμος Πλανούδης κατά τον φθίνοντα 13ο ή τον αρχόμενο 14ο αιώνα.

— Η κατά των Ελλήνων πραγματεία του Θωμά Ακινάτη, μεταφρασμένη από τον Γεώργιο Σχολάριο.

— Έργα του ιερού Αυγουστίνου μεταφρασμένα από τον Δημήτριο Κυδώνη.

— Η επιστολή του 1451 του πάπα Νικολάου V μεταφρασμένη από τον Θεόδωρο Γαζή.

Στα έργα αυτά θα μπορούσαμε να προσθέταμε ένα ακόμη, μολονότι πρόκειται για διασκευή παλαιότερης μετάφρασης. Πρόκειται για τη *Χρηστοθήθεια* του Giovanni della Casa, έργο του 1558, που αποδόθηκε στα νέα ελληνικά από άγνωστό μας μεταφραστή και μεταγλωττίστηκε στην αρχαΐζουσα από τον Αντώνιο Βυζάντιο (1680-1717). Η διαδικασία αυτή εξαρχαϊσμού του νεοελληνικού μεταφράσματος παραμένει ενδεικτική των νέων θέσεων που υιοθετούνται σταδιακά σε σχέση με την καθαρότητα της λόγιας έκφρασης και της προσπάθειας επανασύνδεσης με την αρχαία ελληνική γλώσσα.⁴

Πράγματι, η γλώσσα στην οποία μεταφράζονται τα ξένα έργα παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Το δείγμα παραμένει χαρακτηριστικό ως προς τους γλωσσικούς δισταγμούς και τις παλινωδίες του 18ου αιώνα. Η λαϊκή, ζωντανή γλώσσα χρησιμοποιείται από τους μεταφραστές χρηστικών, επαγγελματικών κειμένων, καθώς και έργων που απευθύνονται στο ευρύτερο κοινό, όπως ιατρικά ή τεχνικά βοηθήματα και εγχειρίδια στην πρώτη περίπτωση, και χρονικά, ιστορικές και μυθολογικές διηγήσεις στη δεύτερη. Μια λόγια, επεξεργασμένη γλώσσα, εκείνη που κληροδοτεί στον 18ο αιώνα η εκκλησιαστική ρητορική τέχνη, χρησιμοποιείται στις μεταφράσεις των επιστημονικών έργων, των φιλοσοφικών και θεολογικών πραγματειών και, τέλος, όπως ήδη σημειώθηκε, καλλιεργείται ή αρχαΐζουσα ελληνική.

Κλείνοντας, θα επιχειρήσουμε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικές με τους μεταφραστές. Από τα 143 χειρόγραφα μεταφράσματα του δείγματός μας, στα 82 αναφέρεται το όνομα του μεταφραστή. Η διαδικασία της μετάφρασης θεωρείται ως προσωπική πνευματική εργασία, άξια να μνημονευθεί. Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι οι μεταφραστές συνήθως εκπονούν περισσότερες από μία μεταφράσεις (στα 82 επώνυμα μεταφράσματα αναφέρονται συνολικά 44 ονόματα διαφορετικών μεταφραστών). Επιπλέον, αρκετοί από τους μεταφραστές του δείγματός μας αποτελούν σημαντικές προσωπικότητες της ελληνικής πνευματικής ιστορίας της οθωμανικής περιόδου.

Ανάμεσα σε αυτούς συναντάμε τα ονόματα Ελλήνων λογίων των προηγούμενων αιώνων (από τον 13ο αιώνα και μετά). Πρόκειται για τις κατοχυρωμένες παλαιότερες μεταφράσεις σημαντικών έργων, που συνεχίζουν να αντιγράφονται συστηματικά κατά τον 18ο αιώνα και στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί: βασικά έργα της λατινικής γραμματείας, ιδίως της θεολογικής, μεταφρασμένα στα ελληνικά από τον Πλανούδη (έργα του Κικέρωνα), τον Γεώργιο Σχολάριο (έργα του Θωμά Ακινάτη), τον Δημήτριο Κυδώνη (έργα του ιερού Αυγουστίνου), τον Αντώνιο Βυζάντιο (*Χρηστοθήθεια* του della Casa), στα οποία προστίθενται μεταφράσεις επικαιρικών έργων ελληνικού ενδιαφέροντος, όπως η μετάφραση επιστολής του 1451 του πάπα Νικολάου V από τον Θεόδωρο Γαζή ή άλλα συναφή έργα μεταφρασμένα από τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά και τον Μάξιμο Μαργούνιο.

Ωστόσο, τα περισσότερα έργα του δείγματός μας μεταφράζονται κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα και κατά τον 18ο αιώνα. Μεταφραστές τους, οι νεότεροι Έλληνες λόγιοι: Μεθόδιος Ανθρακίτης, Ευγένιος Βούλγαρις (μεταφράζει Genovesi, Tacquet, Voltaire), οι αδελφοί Καπετανάκη (Mably), ο Παναγιώτης Δοξαράς (du Fresne, Andrea Pozzo, Paolo Segneri), ο Γεώργιος Ζαβίρας (μεταφράζει G. Maróthi, S. Ratz), ο Νικηφόρος Θεοτόκης, ο Νικόλαος Καρατζάς (Voltaire), ο Δανιήλ Κεραμεύς (*Χρηστοθήθεια*), ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος (A. Marlianus), ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος (Ιπποκράτη από τα λατινικά), ο Δημήτριος Νοταράς (Ortelius *Γεωγραφικά*), ο Χρυσάνθος Νοταράς (την *Ιστορία της Κίνας* του Baickon και αραβικά κείμενα σχετικά με την ιστορία των Ιεροσολύμων), ο Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος (Αφθόνιο και Metzburg), ο Πατούσας (ιατρικά κείμενα), ο Δ. Πρώιος (μαθηματικά), ο Δ. Ραζής (μαθηματικά), ο Ρήγας ερανίζεται από γαλλικές (*Encyclopédie*) και γερμανικές πηγές το *Φυσικής Απάνθισμα* και ο Αθ. Ψαλίδας τα *Μαθηματικά* του.

Το περιορισμένο δείγμα που παραθέτουμε εδώ μας επιτρέπει ωστόσο να προβούμε σε ορισμένες εμπειρικές παρατηρήσεις. Η πρώτη αφορά το γεγονός ότι ένα σημαντικό ποσοστό των μεταφράσεων που κυκλοφορούν υπό μορφήν χειρόγραφων αντιγράφων κυκλοφορεί ταυτό-

χρονα και σε έντυπη μορφή. Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική, διότι επιβεβαιώνει την άποψη ότι οι χειρόγραφες μεταφράσεις δεν υποκαθιστούν αλλά συνυπάρχουν με τις έντυπες κατά τον 18ο αιώνα.⁵ Μια δεύτερη παρατήρηση σχετίζεται με τους πνευματικούς χώρους από τους οποίους παράγονται και στους οποίους κυκλοφορούν οι χειρόγραφες μεταφράσεις. Πρόκειται πρώτιστα για τον χώρο της εκπαίδευσης κι έπειτα για τον χώρο της φαναριώτικης διανόησης. Στις δύο αυτές περιπτώσεις οι χειρόγραφες μεταφράσεις, όσο και αν δεν αντικαθιστούν τις έντυπες, τις υποκαθιστούν με την περιορισμένη πάντοτε εμβέλεια που χαρακτηρίζει την αντιγραφική παράδοση του χειρογράφου.

Σημειώσεις

¹ Για το ζήτημα αυτό βλέπε τις ενδιαφέρουσες απόψεις του Άλκη Αγγέλου, «Τρεις περιπτώσεις, κάποιες εικασίες και μερικά ευόωνα συμπεράσματα», *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων*, Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 112-114.

² Για τον ρόλο του χειρογράφου στον 18ο αιώνα, βλέπε το συλλογικό έργο *De bonne main. La communication manuscrite au XVIIIe siècle*, édité par François Moureau, Universitas-Paris, Voltaire Foundation - Oxford, 1993.

³ Βλέπε Άννα Ταμπάκη, «Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση

στον 18ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Ερανιστής*, Μνήμη Λέανδρου Βρανούση, 21 (1997), σσ. 176-188.

⁴ Βλέπε Άννα Ταμπάκη, «Ο Μολιέρος στη Φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις», *Τετράδια Εργασίας*, 14, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1988.

⁵ Βλέπε Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Οι έντυπες μεταφράσεις του 18ου αιώνα. Παρατηρήσεις και αποτιμήσεις», *Akten*, XVI, Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4-9 Okt. 1981, τ. 6, Βιέννη 1982, σ. 233.

Résumé

Dimitra HATZIMANOU: *Traductions manuscrites des Lumières: survivances, absences, innovations. Une première approche du fonds de la Bibliothèque Nationale de Grèce*

Dans cette étude préliminaire, l'auteur essaie de procéder à une évaluation critique du fonds manuscrit de la BNG. Après avoir dressé l'inventaire des traductions et avoir identifié les auteurs et les ouvrages originaux, elle tente une première typologie (thématique, générique) et s'oriente également vers quelques observations d'ordre quantitatif. La coexistence du manuscrit et de l'imprimé est constatée, en tant que composante significative de la culture grecque au XVIIIe siècle. Le rôle qu'a joué la traduction manuscrite dans l'éveil de curiosités nouvelles devient également clair.